

DE VERBORGEN LEVENSVISIE IN HET WERK VAN

MARC CHAGALL

SYMPOSION
R E E K S

De verborgen levensvisie in het werk van Marc Chagall

COLOFON

bijdragen van

Ankie Hetteema

Dick van Niekerk

Ad de Jong

afbeelding omslag

Marc Chagall

boekverzorging

Ton Sampiemon

letter

Arno Pro

papier

90 grams wit HVO

isbn 9789067325059

© 2024 Rozenkruis pers – Haarlem

beeld

© Marc Chagall

co Pictoright Amsterdam 2023 Chagall®

“Chagall is a registered trademark, owned
by Comité Marc Chagall”

Rozenkruis pers

Bakenessergracht 1–5

2011 JS Haarlem

023 532 38 52

info@rozenkruispers.com

www.rozenkruispers.com

DE VERBORGEN LEVENSVISIE IN HET WERK VAN

MARC CHAGALL

INHOUD

	Ten geleide	5
	Verantwoording en dankwoord	7
I	DICK VAN NIEKERK	
	KLEUREN DIE ZINGEN	9
	Het chassidisme nader verklaard	37
	Chagall en de Bijbel	43
	De oermoeder	47
	Aan Marc Chagall – gedicht van Paul Éluard	51
II	ANKIE HETTEMA	
	HET HART LEZEN VAN EEN GEVLEUGELD GENIE	53
	Tussen twee overzijden	81
	Mijmering onder de Jacobs ladder	85
	Marc Chagall – gedicht van Blaise Cendrars	91
III	MARC CHAGALL	
	POËZIE EN PROZA	93
IV	AD DE JONG	
	ONGEHOORD KLEURRIJK	109
	Verklarende woordenlijst	119
	Noten	123
	Geraadpleegde literatuur	125

TEN GELEIDE

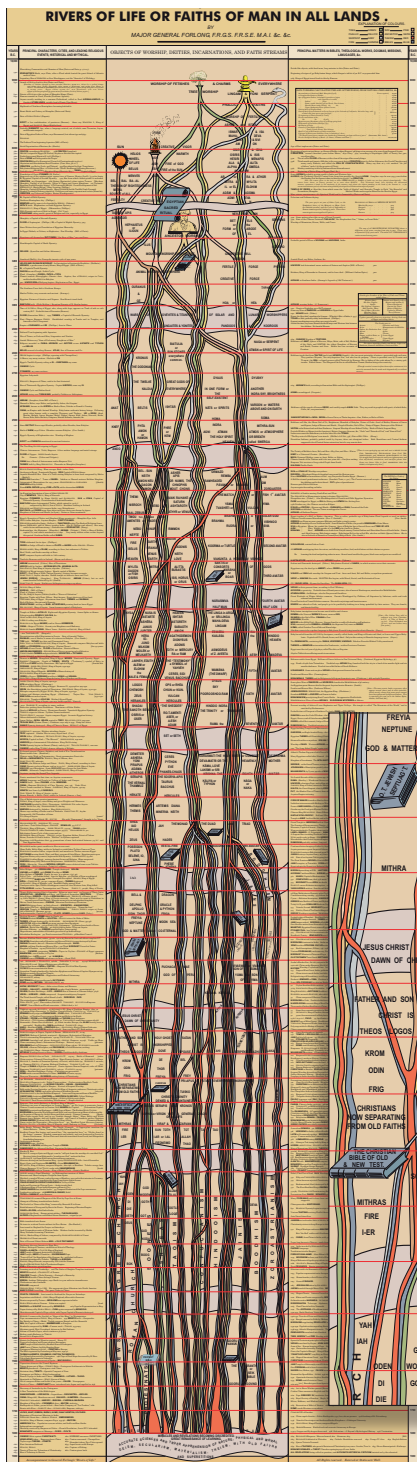
Net als muziek is beeldende kunst in staat ons tot op het diepst van onze ziel te raken. Hoe doet zij dat? In dit rijk geïllustreerde boek 'De verborgen levensvisie in het werk van Marc Chagall' komen verschillende verklaringen aan bod. Maar de belangrijkste is misschien wel deze, verwoord door de kunstenaar zelf: 'In de kunst en het leven is alles mogelijk, wanneer de liefde eraan ten grondslag ligt.'

Kijkend naar zijn schilderijen, slaat een vonk over tussen kunstenaar en toeschouwer. Het is pure geestverwantschap die je met vreugde vervult. De vreugde van herkenning en inspiratie. Chagall zelf zegt het zo: 'Volgens mij zijn deze schilderijen de droom van alle mensen.' Kunst die de ziel weet te raken, is tijdloos en universeel. Zij is een verbeelding van 'heilige taal' en weerspiegelt een innerlijk leven waarin het onzichtbare zich verlangend uitdrukt.

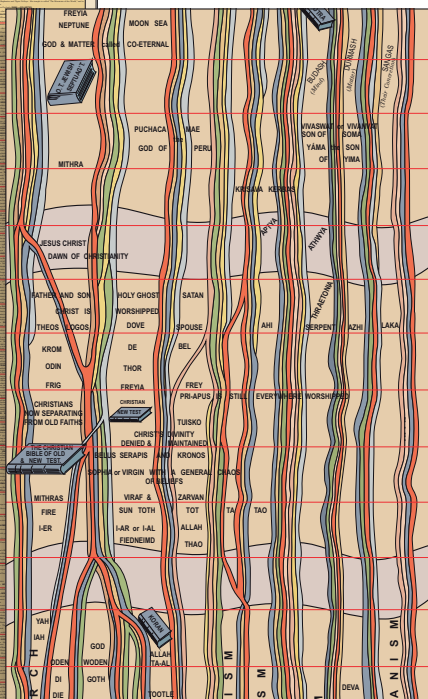
Na eerdere symposia over Leonardo da Vinci en Jeroen Bosch hebben kunstliefhebber Ankie Hetteema, musicus Ad de Jong en historicus Dick van Niekerk opnieuw de handen ineen geslagen voor een symposium. De Rozenkruis pers is verheugd om de teksten van ook dit symposium uit te kunnen geven. Hun enthousiasme en diepzinnige perspectieven nodigen uit om het werk van Chagall met nieuwe ogen te bezien.

We wensen u veel lees- en kijkplezier.

Hannie te Grotenhuis
Rozenkruis pers

OP BEZOEK BIJ DE EMBASSY OF THE FREE MIND IN AMSTERDAM ZAGEN WIJ DE AFBEELDING VAN JAMES FORLONG, 'RIVERS OF LIFE' (1883). MET VERBAZING BLIJF JE NAAR DE AFBEELDING KIJKEN. 'RIVERS OF LIFE' VERBEELDT DAT ER MAAR ÉÉN RELIGIE IN DE WERELD IS, MAAR DAT ZIJ ZICH IN VELE VORMEN UITDRUKT. LINKS ZIEN WE OP EEN BLAUW KAARTJE: O.T. JEWISH SEPTUAGINT*. DE GEDACHTE ACHTER ZIJN TEKENING VERWOORDT JAMES FORLONG ALS VOLGT: THE MORE WE STUDY FAITHS, THE MORE SHALL WE PERCEIVE THE VERY CLOSE UNION OF THEIR ESSENCES AND ORIGINS. MARC CHAGALL ZOU ZEGGEN: 'IK KEN MAAR ÉÉN RELIGIE EN DAT IS DE RELIGIE VAN DE LIEFDE.'

VERANTWOORDING EN DANKWOORD

De betekenis van de beeldende kunst ligt in het bijzonder in haar vermogen de ziel te herinneren aan haar oorsprong. Zij is in staat als het ware een beeld van die oorsprong te scheppen.

Deze uitspraak van Michelangelo was voor ons drieën jaren geleden de belangrijkste drijfveer om een project te wijden aan de vijfhonderdste sterfdag van Jeroen Bosch (2016) en kort daarop aan die van Leonardo da Vinci (2019). Toen we daarna, onafhankelijk van elkaar, Chagall-tentoonstellingen in Doesburg en Uden bezochten, was het meteen duidelijk dat er alle reden was om weer eens met elkaar om tafel te gaan. Als er één kunstenaar is die naadloos past in de door Michelangelo gegeven definitie van kunst, dan is dat Marc Chagall wel, zo dachten we.

Al pratend en uitwisselend herkenden wij in Chagall een nabije vriend, maar ook een vriend van de wereld, die in de verwarrende tijd waarin we leven met zijn kunst de mensen een belangrijke boodschap brengt.

Marc Chagall groeide op in de leefwereld van het chassidisme, maar hij groeide daar ook 'doorheen'. Je zou kunnen zeggen dat hij uiteindelijk maar één religie kende, en dat is de religie van de liefde. Chagall hoopt in zijn kunst een lichtstraal weer te kunnen geven die mensen zouden kunnen ontdekken, die hen zou opheffen en die een nieuwe zin van het leven zou kunnen belichten. Dat is de belangrijkste bedoeling van zijn kunst.

Hierbij valt op dat Chagall in het merendeel van zijn werken fragmenten van zijn geboorteplaats Vitebsk (Belarus) opneemt of taferelen die aan zijn geboorteplek of vroegste jeugd herinneren. Wij zijn dat gaan zien als een grote uitnodiging aan de meekijkende medemens om te beseffen waar hij of zij vandaan komt. Het heimwee dat Chagall een leven lang kwelde, was gericht op zijn spirituele oorsprong die tevens zijn bestemming was. Het heeft unieke kunst opgeleverd.

Wij hebben ons verdiept in de kunstuitingen van Marc Chagall, deskundigen ontmoet die onze kennis steeds weer aanzienlijk wisten te vermeerderen en veel gelezen en ontdekt in antiquariaten en bibliotheken. Speciaal trof

ons het grote aantal indrukwekkende gedichten dat Marc Chagall heeft geschreven. Ankie reisde af naar het Chagall museum in Nice en Dick maakte een kunstreis naar de glasvensters van de kathedralen in Reims, Metz en Mainz. Het bracht ons tot een vierdeling van het boek: een biografische schets van het kleurrijke leven van Marc Chagall, een bespreking van de universele waarde van een groot aantal van zijn schilderijen, de relatie van zijn werk met de muziek en poëzie en proza van Marc Chagall zelf.

Bij het maken van een boekje over de veelzijdige kunstenaar Marc Chagall kwam meer kijken dan wij ons vooraf realiseerden. Wij danken iedereen die ons tijdens onze lange voorbereidingstocht – van Tudeley (Engeland) tot Sarrebourg, van Amsterdam tot Saint-Paul-de-Vence – behulpzaam is geweest en van relevante informatie heeft voorzien. De stimulerende ondersteuning van Pieter Zuidema van het Chagall-centrum in Amsterdam was voor ons van grote waarde. Onze waardering gaat tevens uit naar Christian Bruin die onze onbevangen eerste lezer en corrector was. Grote dank zijn we verschuldigd aan de Rozenkruis pers die het mogelijk maakte om onze bevindingen wereldkundig te maken en die ons inspirerend en constructief heeft begeleid.

Haarlem, januari 2024

KLEUREN DIE ZINGEN

Portret van het wonderkind met de felle ogen en de krullen

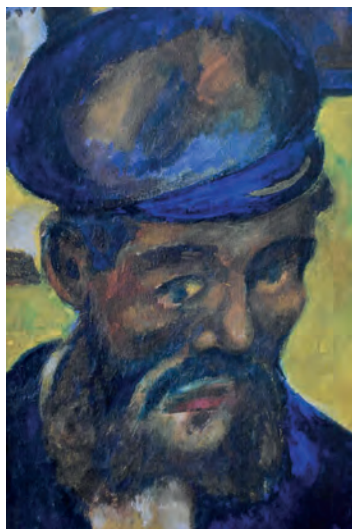
Intro

Marc Chagall schrijft al rond zijn vijfendertigste een autobiografie, *Mijn Leven*. Aan feiten over zijn jonge jaren dus geen gebrek, zou je zo zeggen. Chagall heeft echter sterk de neiging om – evenals in zijn kunstwerken – de werkelijkheid naar zijn hand te zetten en soms te mystificeren. Een illustratief voorbeeld daarvan is zijn geboorte en alles wat daarmee verbonden is.

Hij beroept zich erop de oudste van een gezin van negen te zijn, de ‘eerstgeborene’ zoals hij dat noemt. Het is een stille verwijzing naar Jezus die in de Bijbel ook vijf keer als ‘de eerstgeborene’ wordt aangeduid, een associatie ook met de bijzondere geboortes van de groten van geest uit de wereldgeschiedenis, zoals Mozes, Pythagoras, Apollonius van Tyana en Jezus. Hij ziet zichzelf in een latere fase van zijn kunstenaarschap ook graag als Jezus aan het kruis.

Welnu, er zijn sterke aanwijzingen dat Chagall een tweeling vormt met zijn zusje Anjuta (Jiddisch: Hanka). Wie van die twee er het eerste was, valt uit de documenten niet op te maken, maar het is veelzeggend dat Chagall het eerstgeboorterecht claimt. Bijzonder is dat Marc ‘dood’ geboren is en dat hij eerst in een trog met ijskoud water moest worden ondergedompeld voordat er enige vocale levensteken kwamen. Hier doet zich een parallel voor met zijn tijdgenoot Picasso, die ook ‘dood’ geboren werd en pas na tal van kunstgrepen tot leven werd gebracht. Vaak zien we een trog op de schilderijen van Chagall en dat heeft altijd met geboorte maken. Naast water speelt ook vuur een rol rond zijn geboorte. Het verhaal gaat dat er tijdens de bevalling enorme branden woedden in zijn geboortestad Vitebsk (Belarus), zodanig dat buurtbewoners de rivier de Dvina in vluchtten om aan de vuurzee te ontkomen. Het mag een wonder heten dat het huisje van de Chagalls gespaard bleef.

Rond Marcs geboortedatum hangt een groot waas: donderdag 7 juli 1887. Dat is echter een fictieve datum omdat er in zijn paspoort mee gesjoemeld is. Het was van belang om hem ouder te laten zijn dan in werkelijkheid om hem zo uit militaire dienst te kunnen houden. Toch heeft Marc Chagall die

datum later maar aangehouden en dat zullen wij in dit levensbericht ook doen. Ouder zijn dan hij werkelijk was, gaf hem meer aanzien en hij vond het ook wel mooi 'al die zevens in mijn geboortedatum'.

Als zijn innig geliefde, Bella Rosenfeld, bij hem informeert naar de precieze omstandigheden van zijn geboorte, wimpelt hij een concreet antwoord af. 'Je moet niet alles willen weten! Dat maakt alleen maar oud.' En als zij laconiek tegenwerpt dat hij dat toch eenvoudig aan zijn moeder kan vragen, wordt ze eveneens de mist in gestuurd: 'Ach, mijn moeder heeft sindsdien zoveel kinderen gekregen, die weet dat allemaal niet meer.' Het is Chagall ten voeten uit. Bella neemt er genoeg mee. Ja, ze zou later haar eigen geboortjaar ook met veel onduidelijkheid omhullen. Misschien beschouwde Chagall zijn eigen rijke leven zelf al vroeg als een op meerdere manieren te duiden kunstwerk en wilde hij dat ook graag zo houden.

Zo zijn er in de loop der jaren verschillende weergaves ontstaan van Chagalls belangrijkste levensgebeurtenissen. In dit portret leggen wij die niet steeds naast elkaar en beperken we ons telkens tot één versie. Bij die keuze voelen we ons gesterkt door een levenswijsheid van Multatuli, die overleed in het jaar van Chagalls geboorte en die door zijn vlijmscherpe pen uniek is gebleven in de Nederlandse literatuur: 'Niets is helemaal waar en zelfs dat niet.'

Schilder, graficus, keramiek- en steenbewerker, ontwerper van decors en wandtapijten, vervaardiger van bijzondere voorstellingen voor glas-in-loodramen, butler, regisseur, schrijver, dichter. Marc Chagall was of kon het

HET HART LEZEN VAN EEN GEVLEUGELD GENIE

Ik was twintig en moest voor mijn opleiding een werkstuk over kunst maken. Ik koos Marc Chagall. Zijn liefdesparen vond ik erg mooi. Hoe toegenegen ze elkaar zijn. Ja, zo stelde ik me de liefde voor. Nu ik opnieuw naar zijn werk kijk, valt me weer de enorme rijkdom op van zijn warme kleuren, vele symbolen en beelden die Chagall in een schilderij verwerkt. Maar dat niet alleen. Ik weet het nog niet in woorden te vatten. Ik verdiep me, ontdek zijn autobiografie, zijn gedichten en zijn gedachten over kunst en leven. Ik kijk... en lees... Ik lees... en kijk... Zijn werk lijkt het dagelijkse leven open te wrikken. Het reikt verder, dieper en hoger. Wat bewoog, beroerde en ontroerde de mens Chagall? Wat inspireerde hem tot zoveel werk? Zo divers van techniek en materiaal: verf, inkt, glas, klei. Wat deed hem zeggen: 'In mijn schilderijen heb ik mijn liefde verborgen'? Hoe komt het dat niet één schilderij droevig stemt? Weer kijk ik... en lees... Ik lees... en kijk... vind woorden en schrijf. Acht korte hoofdstukken: Kunstenaar worden. Het innerlijk landschap van Marc Chagall. Meerdere werelden. De grootsheid van zijn kunst. Universele betekenis. De kracht van de vreugde. Gedenk de ander en zijn wereld. De onoverwinnelijke liefde.

Kunstenaar worden

'Mijn naam is Marc; er wordt gezegd dat ik talent heb.'⁵

Chagall heeft zich nooit naar de joods religieuze wetten gekleed. Hij droeg geen keppeltje, hoge hoed of pijpenkrullen. Al op jonge leeftijd zette hij een eerste stap uit de beslotenheid van de joodse traditie. Op aandringen van zijn moeder werd hij toegelaten op de algemene school, die eigenlijk ontoegankelijk was voor Joden. Tijdens een tekenles ziet Chagall een klasgenoot een portret natekenen. 'Er ontwaakte een wild dier in me. Ik rende naar de bibliotheek (...) en begon de portretten na te tekenen.'

En op een dag noemt een schoolvriendje hem een echte kunstenaar. (Zie ook de beschrijving eerder in dit boek: 'Jeugd in Vitebsk' op pagina 11.) Dat woord 'kunstenaar' maakt iets volslagen nieuws in hem wakker. 'Een woord dat zo fantastisch, literair, zo van een andere wereld was als het woord

‘kunstenaar’, ja, daar had ik misschien wel eens van gehoord, maar in onze stad had nog nooit iemand het uitgesproken. Het stond zo ver van ons af! Uit mezelf zou ik het woord nooit over mijn lippen hebben kunnen krijgen. (...) Wat is dat een kunstenaar? Wie is een kunstenaar? Zou het kunnen dat ... ik ook...’

Door te tekenen veroordeelt hij zichzelf tot eenzaamheid. ‘Mijn oom is bang om me een hand te geven. Ze zeggen dat ik schilder. Als ik hem eens zou tekenen. God staat het niet toe. Een zonde.’ Chaim Potok, filosoof en rabbi zonder uitoefening in een gemeente, schreef de prachtige roman *Mijn naam is Asjer Lev*, waarin hij de worsteling en innerlijke strijd weergeeft van het kunstenaarschap binnen het orthodox-joods milieu. Ook Chagall moet zich losmaken van zijn familiemilieu door het Bijbels verbod te negeren dat stelt: ‘Maak geen gesneden beelden, geen enkele afbeelding van iets dat in de hemel hier boven is of van iets beneden op aarde of in het water onder de aarde.’

Maar zodra hij vanaf de tram in Vitebsk een blauw uithangbord ziet met de witte tekst: ‘Schilderschool Pen’, weet hij daar te moeten zijn. Hij vraagt aan zijn moeder of hij naar de kunstschool van Yoeri Pen mag. Pens klassieke kunstacademie bevindt zich in het betere gedeelte van de stad aan de overzijde van de rivier de Dvina, die de stad doorsneet. Zijn moeder pakt wat tekeningen van Marc bij elkaar met de bedoeling Pen te vragen of er wel talent in zit. Hij wordt als leerling aangenomen.

‘Weet u, ik raakte in vervoering als ik in de synagoge in de buurt van mijn grootvader mocht staan. (...) als hij klagend bidt, dan herinner ik me mijn mislukte tekening en denk: zal ik ooit een groot kunstenaar worden?’

Op negentienjarige leeftijd wordt hij toegelaten op de kunstacademie van Sint-Petersburg.

Het is een tweede stap buiten zijn chassidisch milieu. Om als Jood in Sint-Petersburg te wonen, heeft hij een verblijfsvergunning nodig en geld. Dankzij een vriend komt hij aan een verblijfsvergunning. Zijn vader smijt geld onder tafel, zevenentwintig roebel, de enige die hij in zijn hele leven gekregen heeft. ‘Met hoeveel tranen en met welk een trots heb ik dat geld opgehaapt. Op mijn knieën onder tafel dacht ik aan de hongerige avonden die ik in de toekomst helemaal alleen op straat zou doorbrengen, omringd door weldoorvoede mensen.’ De derde stap naar een nieuw leven neemt hij drie jaar later. Hij vertrekt naar Frankrijk, naar de bruisende artistieke stad, Parijs. Nieuwe kunstvormen komen op, zoals het impressionisme, expressionisme, het realisme, kubisme, symbolisme en het surrealisme. Opmerkelijk is hoe Chagall tegen de stroom van nieuwe

kunstontwikkelingen in, trouw blijft aan zichzelf en zijn vormgeving. Hij blijft 'Chagallen'. 'Ik ben persoonlijk van mening dat wetenschappelijke interesse de kunst niet dient. Impressionisme en kubisme spreken me niet aan. Ik denk dat kunst in de eerste plaats een zielsgesteldheid is.'⁶ In een van zijn gedichten geeft hij zijn kunst een diep religieuze gedachte mee. 'Met of zonder geld, ik ga. Waar het om gaat is de kunst, anders schilderen dan al die anderen. Maar hoe dan? Zal God, of wie dan ook, me de kracht geven om mijn levensadem in mijn doeken te blazen, de adem van gebed en rouw, een gebed om verlossing, om wedergeboorte?'

Hij geeft zijn schilderkunst inhoud mee. Zijn ziel, de levensprikkels en de diepe zin van hetgeen zijn eigen ik raakt, dringt door in zijn kleuren. Aangekomen in Parijs wordt hij geïnspireerd door de lichtheid van het Franse leven. Voortaan laat hij de oude Russische donkere, bruine kleuren achter zich en kiest hij voor frisse, heldere kleuren. Zijn oude leermeester uit Sint-Petersburg ziet zijn nieuwe werk en spreekt zijn waardering uit: 'Nu zingen uw kleuren.' In een toespraak bij de onthulling van de schilderijen in de Metropolitan Opera in New York vertelt Chagall over zijn kunstenaarschap het volgende: 'Dag en nacht heb ik voor mij zelf gewerkt, gezocht en getwijfeld. Maar menigmaal gaat dit ik op in de veelheid van de mensen die ik om me heen voel. En als ik aan het werk ben, stel ik mijzelf vragen: Voor wie schilder ik eigenlijk? Waar kom ik vandaan? Naar wie ben ik op weg? Zoals steeds zou ik niet alleen de ogen, maar ook de harten van de anderen naderbij willen treden, zodat mijn werk alle verstandsmiddelen met hun theorieën en de zogenaamde techniek te boven gaat. Want de techniek ligt automatisch in de boodschap besloten. Als de boodschap echt is, is de techniek het ook.'

Het innerlijk landschap van Chagall

'Ik woon in mijn leven.'

Net voor zonsopkomst is alles nog in nevels gehuld. Bij de eerste zonnestralen klaart langzaam de lucht op. De omgeving, de bomen en huizen nemen scherpere contouren aan. Zodra de zon doorbreekt, verruimt de horizon zich. Alle dingen worden in een groot verband verenigd. Het landschap toont zich. Het is een stuk 'land' dat door onze blik uit de aarde wordt gerukt en in staat is ons de wereld te laten aanschouwen. Zoals de zon opkomt, zo gaat de blik van Marc Chagall over de open ruimte, het nog lege doek. In zijn verbeelding kiezen zijn diepste wortels, zijn jeugd, de chassidische familietradities, de verhalen en legenden ritmisch vorm. Hij schildert zijn innerlijk landschap.

POËZIE EN PROZA

Het was lange tijd onbekend dat Chagall ook gedichten schreef. Dat wilde Chagall zo houden. Hij schreef niet om te publiceren. Het waren voor hem momenten die alleen voor hemzelf waren, om zijn ziel binnen te gaan. 'Alleen van mij is het land dat zich binnen mijn ziel bevindt. Ik kom er binnen zonder paspoort.' Chagall schreef in het Russisch, zijn moedertaal. Pas in 1968 mocht de in het Frans vertaalde gedichtenbundel *Poèmes* bij Gérard Cramer in Genève gepubliceerd worden. Pierre Provoyeur nam in 1983 in *Marc Chagall De Bijbelse Boodschap* een tiental Franstalige gedichten op met vertaling naar het Nederlands. In 2010 verscheen de bundel *Gedichten* in Nederland in een oplage van duizend stuks.

ZO MIJN ZON (SI MON SOLEIL)

Zo mijn zon glansde in het donker
Als ik slaap gans met kleuren bedekt
In een schilderijenbed
Als jouw voet in mijn mond
Me verstikt, me pijnigt

Dan word ik wakker in wanhoop
Over een nieuwe dag, over mijn nog niet
Getekende nog niet
Met kleuren op het doek geborstelde
Verlangens

Ik hol omhoog
Naar mijn penselen die zijn opgedroogd
En gelijk Christus word ik dan gekruisigd
Met spijkers op de ezel vastgepind

Ben ik gereed en aan mijn eind
Dan is het schilderij gereed
Alles blinkt en vloeit en vliegt
Houd op! Nog één penseelstreek
De zwarte kleur het rood en ook het blauw
Zoeken een vaste plek
Dat verontrustte me
O! hoezeer verontrust me dat
Hoor mij aan
Laatste ligplaats
Verdroogd gras
Verdwenen liefde
Opnieuw teruggekeerd
Hoor mij aan

Ik loop over je ziel
Over je lijf
Ik drink het overschot in van je jaren
Ik heb je maan verslonden
De droom van je onschuld
Om je engel te worden
En opnieuw je te beschermen

ONGEHOORD KLEURRIJK

Marc Chagall, de beeldend kunstenaar zoals wij hem met name kennen, neemt ons mee aan de hand van zijn schilderijen naar een kleurenwereld die ons betoverend, onbegrijpelijk, niet alledaags, maar niettemin fascinerend en op een of andere manier licht overkomt.

Chagall, diepgeworteld in de joodse traditie en de mystiek van het chassidisme, weet met zijn gevoelige natuur zijn ideeën in kleur aan het doek toe te vertrouwen. Je zou niet verwachten dat hij ook nog zijn gedachtewereld in gedichten weet te vangen.

Maar juist zijn gedichten geven ons, tussen de regels door, wat niet in woorden uit te drukken is. Kenners van zijn werk beweren dat de ware Chagall zich vooral laat kennen in zijn gedichten. Bij benadering kunnen we ons dan een beetje inleven en aanvoelen uit wat voor een ijle wereld hij zijn inspiratie put. Ofschoon de beelden zich wel in herkenbare vormen aan ons vertonen, heeft het er alle schijn van dat hij zijn inspiratie haalt uit een ijlere, onzichtbare wereld.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Schilderkunst van A tot Z*, Weert Rebo productions, 1987.
- Pankhurst, Andy/Hawksley, Lucinda, *Kunst- 80 meesterwerken uitgelegd*, Hedel Librero, 2019.
- Gombrich, H. *Eeuwige Schoonheid*, Bussum, De Haan 1969.
- Potok, Chaim, *Mijn naam is Asjer Lev*, 's-Gravenhage BZZToH, 1984.
- Potok, Chaim, *De gave van Asjer Lev*, 's-Gravenhage BZZToH, 1991.
- Potok, Chaim, *De hand van de golem*, 's-Gravenhage BZZToH, 1995.
- Senn, Karin, *Marc Chagall – Eine Geschichte für Kinder*, Heidelberg Edition Signum, 2005.
- Houten, Kees van, *Quaerendo invenietis*, In eigen beheer Boxtel, 2019.
- Walther, Ingo F./Rainer Metzger, *Chagall 1887–1985 Schilderkunst als poëzie*, Hedel Librero, 2012.
- Chagall, Marc, *Mijn leven*, Utrecht Erven J. Bijleveld, 2002.
- Chagall, Marc, *Gedichten*, Cees Duine uitgever, Giethoorn, 2010
(Nederlandse vertaling van Froukje Zwanenburg in opdracht van Pieter Zuidema van Chagall Research Center in Amsterdam).
- Chagall, Marc, *Die Bibel*, Verlag Katholisches Bibelwerk, Stuttgart, 1998.
- Bartlema, Ruud, *De kleuren van de ziel*, Amersfoort Bekking & Blitz, 2016.
- Bartlema, Ruud, *Mystiek van de Hebreeuwse letters*, Amersfoort Bekking & Blitz, 2011.
- Dampérat/Forestier/de Chasse, *l'ABCdaire de Chagall*, Flammarion Parijs, 2013.
- Pentagram jrg, 23 nr. 6, p. 36–39, 'Elke mensenziel is een deel van God', Haarlem 2003.
- Pentagram jrg, 27 nr. 2, p. 18–24, 'Een raadselachtige figuur', Haarlem 2005.
- Pentagram jrg, 30 nr. 1 p. 24–35, 'De sferenzang van de muziek', Haarlem 2008.
- Weijer, Renate van de/Benjamin Mordehai Janssens, 'Marc Chagall – Edelstenen uit de hemel', Catalogus bij gelijknamige tentoonstelling, Doesburg, 2018.
- Cahen Joel/ Edén Ronit/ Prins Wouter, *Tussen werelden Chagall & hedendaagse kunstenaars*, Uden Krona Museum, 2021.
- Lazzaro, G. di San, *Hommage to Marc Chagall*, Paris 1969.
- Chagall, Bella, *Brandende kaarsen – Herinneringen aan de verdwenen joodse wereld*, Pandora zonder plaats, 2007.

- Buber, Martin, *De weg van de mens*, Felix uitgeverij Cothen; 2006.
- Buber, Martin, *De vertellingen van Rabbi Nachmann*, Bijleveld Utrecht, 2011.
- Buber, Martin, *Chassidische vertellingen*, Juwelenschap Cothen, 2014.
- Soetendorp, Awraham/Leclaire, Annemarie, *Levenslessen van een rabbijn*, Balans Amsterdam, 2023.
- Cooper, Rabbi David A., *God is een werkwoord*, AnkhHermes Deventer, 1998.
- Heschel, Abraham Joshua, *In het licht van zijn aangezicht*, Bijleveld Utrecht, 2021.
- Werkman, H.N., *Chassidische legenden*, Wolters-Noordhoff Groningen, 1982.
- Frieder Burda, Museum, *Chagall in neuem Licht*, Baden-Baden, 2008.
- Izis, *Hulde aan Marc Chagall, de Bijbel van Marc Chagall en zijn wereld*, Joods Museum België.
- Provoyeur, Pierre, *Chagall, De Bijbelse Boodschap*, H.J.W. Becht Amsterdam, 1984.
- Meijer, Meret, Titus M. Eliens, *Marc Chagall Keramiek*, Waanders Zwolle, 2005.
- Schmidt, Georg, Beperkte oplage in facsimile *Marc Chagall, Gouaches*, London, 1961.
- Draguet, Georg e.a., *Retrospectieve Chagall 1908–1985*, Kon. Musea voor Schone Kunsten Brussel 2014 – fonds Mercator.
- Petri, Catharose de, *Het levende Woord*, Rozenkruis pers Haarlem, 1989.
- Rijckenborgh, J. van, *De komende nieuwe mens*, 2^e druk, Rozenkruis pers Haarlem, 1985.
- Hettema, Ankie & Niekerk, Dick van, 'Marc Chagall' een trilogie, LOGON jrg. 3 nr. 3 2022, p. 40–50.
- Evers, Lou & Stodel, Jansje, *Jodendom, een heldere inleiding*, 13e druk, Amsterdam Meulenhoff 2022.
- Gerits, Huub, *Chagall vertaalt/vertelt de Bijbel in kleur*, Uitgeverij Altiora Averbode, 1999.
- Krabbé, Jeroen, 'Krabbé zoekt Marc Chagall, Jeroen Krabbé volgt het spoor van een bekend kunstenaar' (DVD, 320 min. 2020).
- Denekamp, Nienke, *De grote Chagall Atlas*, Rubinstein Amsterdam, 2022.
- Kleiberg, Benita, *Roos en Kabbala*, Rozenkruis pers Haarlem, 2003.
- Voole, Edward van, Wouthuysen, Esther, (red.), *Marc Chagall en het Joods Theater*, Waanders Zwolle, 2002.

Zuidema, Willem, *Gods partner. Ontmoeting met het jodendom*, zesde druk, Ten Have Baarn, 1992. Verbeek, Herman, 'Maak het af, ik ga dood', Trouw, 23 september 2000.

Faupel-Ziehmer, Arianne e.a., 'Marc Chagalls biblische Botschaft Die Chorenfenster in St. Stephan Mainz', Förderverein Biblische Botschaft Marc Chagall in Mainz e.V. Mainz 2023.

Bowden, Andrew, *Chagall the Theologian*, All Saints Church Tudeley VK, mei 2005.

Zuidema, Pieter, 'Het beeld dat Chagall van zichzelf schetst', Papers of the Month 13, 14 en 15, 2021, www.chagall.nl/nederlands/chagall (laatst gelezen op 14 november 2023).

Obolensky, Dimitri, *Bread of Exile*, The Harvill Press Londen, 1999.

Milner, Chanah, *Het Jiddische hart zingt*, Servire Den Haag, 1960.

Oostrom, Frits van, *de Reynaert. Leven met een middeleeuws meesterwerk*, Prometheus Amsterdam, 2023.

Wullschlager, Jackie, *Chagall: Love and Exile*, Penguin Books Londen, 2008

Shatskikh, Aleksandra, *Vitebsk: The Life of Art*, Yale University Press New Haven en Londen, 2007.

Rijckenborgh, J. van, *Het mysterie der zaligspreekingen*, Rozenkruis pers Haarlem, 1988, 3e dr.

Rijckenborgh, J. van, *De gnosis in actuele openbaring*, Rozenkruis pers Haarlem, 1980.

Zevi, Claudia, *Zweven van verliefdheid*, De Standaard, zaterdag 28 februari en zondag 1 maart 2015.

Musée National Marc Chagall, Nice, Éditions Artlys, Parijs, 2011.

DE VERBORGEN LEVENSVISIE IN HET WERK VAN

MARC CHAGALL

Schilder, graficus, keramist, ontwerper van decors, wandtapijten en glas-in-lood-ramen, regisseur, schrijver, dichter. Marc Chagall was het allemaal. Al die bekwaamheden maakten hem tot een van de populairste kunstenaars uit de twintigste eeuw.

Chagall is relevant gebleven. Hij geeft ons een les in levenswijsheid en optimisme. Wie naar zijn werk kijkt wordt getroffen door de dreiging van oorlog, racisme en fascisme, maar ook door uitzichten van hoop en liefde.

Daarom vinden de drie auteurs het hoog tijd om samen met hun lezers met een nieuwe blik naar Chagall te kijken, en zich te verwonderen over zijn verbeelding en levensvisie.

Ankie Hettema, Dick van Niekerk en Ad de Jong verzorgden in de symposion-reeks eerder monografieën over Jeroen Bosch (*Jeroen Bosch, wijsheid-schrijver met beelden*, Haarlem 2016) en Leonardo da Vinci (*Leonardo Geniale alleskunner, hartstochtelijk op zoek naar de lente van de geest*, Haarlem 2019, 3e dr.).

Rozenkruis pers
uitgeverij voor levende spiritualiteit

